

## هویت ملی در ایران

### مرور سیستماتیک مقاله‌های علمی - پژوهشی (۱۳۹۵-۱۳۹۰)

\* خسرو احمدپور

E-mail: khosroahmadpour@yahoo.com

\*\* سیدحسین سراج‌زاده

E-mail: serajsh@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۹/۵

#### چکیده

هویت ملی از مهم‌ترین مفاهیم عصر حاضر به شمار می‌رود. تحقیقات بسیاری در دهه‌های اخیر در کشور با موضوع هویت ملی انجام شده است. مرور نظام‌مند تحقیقات صورت گرفته در این حوزه می‌تواند نقاط ضعف و قوت این تحقیقات را نشان دهد و برای تحقیقات آینده مفید باشد. در این نوشتار سعی شده مقالات علمی - پژوهشی منتشر شده در کشور که با رویکرد کمی و با روش پیمایشی به موضوع هویت ملی پرداخته‌اند، به شکل سیستماتیک بررسی شود. در ابتدا ۵۱ مقاله منتشر شده با موضوع هویت ملی در بازه‌ی زمانی سال ۱۳۹۰ تا میانه ۱۳۹۵ انتخاب شد و سپس مقالات از جنبه‌های مختلفی چون چارچوب نظری، جمعیت مورد مطالعه، متغیرهای اصلی، ابعاد هویت ملی و روابط هویت ملی با سایر متغیرها مورد بررسی قرار گرفتند. در پایان نیز یافته‌های تحقیق با رویکرد انتقادی جمع‌بندی و تحلیل شد. کمبود تحقیقات جامع و مطالعات طولی، عدم توافق بر سر مؤلفه‌های شکل‌دهنده‌ی آن، نبودن مبانی نظری مشخص و عدم انسجام نظری و ضعف در تحلیل برخی از شایع‌ترین کاستی‌های مشاهده شده در مقالات بررسی شده بودند.

**کلید واژه‌ها:** هویت، هویت ملی، بررسی مقالات، مرور سیستماتیک.

\* دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی، دانشگاه خوارزمی، نویسنده‌ی مسئول

\*\* دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه خوارزمی

### مقدمه و طرح مسئله

در دوران معاصر، معمای هویت بیش از هر عصری ذهن آدمی را به خود مشغول داشته است (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۶۰). در واقع انسان از زمانی که آغاز به شناخت خود کرد، مسئله هویت برایش مطرح گشت (تاجیک، ۱۳۸۳: ۳۰۲).

هویت اجتماعی را نیز می‌توان به ابعاد مختلف برحسب منابع آن تقسیم کرد. خانواده، شهر، قوم، ملت، امت و جامعه‌ی جهانی سطوح مختلف هویت اجتماعی می‌باشند. دو عنصر مشترک در هویت اجتماعی، احساس تعهد و تعلق عاطفی است (بروجردی، ۱۳۷۹: ۴۴). فراگیرترین و مهم‌ترین سطح هویت اجتماعی یا جمعی در دنیای معاصر هویت ملی است. از لحاظ تاریخی ناسیونالیسم بیش از دو‌یست سال قدمت دارد و بی‌تردید می‌توان آن را یکی از قدرتمندترین نیروهای مدرن به شمار آورد. در نیمه دوم سده هیجدهم این نیروی سیاسی در اروپای غربی از جمله فرانسه و امریکای شمالی شکل گرفت، اندکی بعد به امریکای لاتین گسترش یافت و پس از جنگ جهانی دوم سرتاسر جهان را فرا گرفت. شکل‌پیدایش ناسیونالیسم هم‌گوناگون است: محافظه‌کارانه، لیبرال، فاشیستی، فرهنگی، سیاسی و جدایی‌خواهانه (هاتچینسون، ۱۹۹۴: ۳ به نقل از گل محمدی، ۱۳۹۲: ۱۷۵). هویت ملی در واقع باز تولید و باز تفسیر دائمی ارزش‌ها، نهادها، خاطره‌ها، اسطوره‌ها و سنت‌هایی است که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهد و تشخیص هویت افراد با آن الگوها، میراث و یا عناصر فرهنگی امکان‌پذیر است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). در مجموع هویت ملی به مشخصات و ویژگی‌هایی گفته می‌شود که یک جامعه را از جامعه دیگر متمایز و در جامعه نوعی انسجام کلی ایجاد می‌کند (احمدلو و افروغ، ۱۳۸۱: ۱۱۹).

امروزه دولت‌های مدرن می‌کوشند با برجسته ساختن نمادهای هویت ملی احساس تعلق، همبستگی، تعهد و وفاداری مردم، اقشار مختلف را به سرزمین، تاریخ، فرهنگ، ملت، دولت و سایر مؤلفه‌ها و معرف‌های هویت و وحدت ملی افزایش دهند. این مهم در قالب ایده‌ی ملت‌سازی دنبال شده که تبلور عینی آن دولت - ملت‌های دموکراتیک در جهان توسعه‌یافته بود. اما در عمل این فرایند آگاهی با حوادث ناگواری چون جنگ‌ها و مشکلات دیگر همراه بوده است. در ایران توجهی زیادی به ایده‌ی ملت‌سازی تا زمان مشروطه نشده بود. پس از انقلاب مشروطه با شکل‌گیری مفهوم ملت، در تعامل با دولت برجسته می‌شود. اما این روند در عمل با توجه به وضعیت فرهنگی ایران و نیز شدت یافتن چالش سنت - مدرنیته و پیدایش اشکال فراملی هویت

با مشکلاتی روبرو بوده است (جعفری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۸). ملت و روایت ساخته شدن یک ملت حتی در دوره‌ی معاصر کماکان مهم است؛ چرا که ملیت و عضویت در یک واحد ملی اولویت اساسی انسان‌ها به شمار می‌آید و تقریباً تمامی نظریاتی که معتقد به افول ملت و از بین رفتن مرزهای جغرافیایی هستند، دچار سوء تفاهم و اغراق و اتخاذ رویکرد غیرواقع‌بینانه شده‌اند. اکنون حتی مفاهیمی مثل جهانی شدن و حقوق بشر هم باید در قالب حقوق شهروندی که در یک واحد ملی قابل طرح و پیگیری است دیده شود؛ زیرا به قول هانا آرنت، با انسان «بی‌دولت» ضرورتاً حقوق انسان نیز از بین می‌رود. در واقع انسان بدون ملیت و ملی‌گرایی، انسان نامرئی است که وجود ندارد و قابل شناسایی نیست (حاجیانی، ۱۳۹۲: ۳۵۸). از آنجا که ایران نیز از جمله کشورهایی است که در طول تاریخ خود همواره با موضوع حفظ و تقویت وحدت و همبستگی ملی مواجه بوده است، توجه و رصد دائمی وضعیت هویت ملی ضروری است. موضوع هویت و بررسی ابعاد، مؤلفه‌ها، انواع و سطوح آن در کشور ما نزدیک به دو دهه است که مورد توجه گسترده‌ی محققین رشته‌های مختلف قرار گرفته است و هر یک با رویکردی به شناخت وضعیت هویت در ایران پرداخته‌اند (پرتوی، ۱۳۷۹ به نقل از قنبری و جعفرزاده‌پور، ۱۳۹۰: ۶).

در سال‌های گذشته تحقیقات بی‌شماری در موضوع هویت ملی در کشور صورت گرفته است. بخش مهمی از تحقیقاتی که در مجله‌های علمی - پژوهشی هم چاپ شده از طریق پیمایش به نظرسنجی و سنجش هویت ملی در بین شهرهای مختلف پرداخته است و یا در پی کاوش رابطه‌ی هویت ملی با سایر پدیده‌ها و متغیرهای مهم اجتماعی بوده است. با توجه به حجم کارهای صورت گرفته در این موضوع، ضروری است نگاهی روش‌مند و سیستماتیک به مسیر پیموده شده افکند. این مقاله بر آن است تا خلاصه‌ای از تحقیقات انجام شده را در موضوع هویت ملی که با تکنیک پرسشنامه در سال‌های اخیر صورت گرفته است، ارائه کند. گرچه هدف از این تحقیق قضاوت در مورد تحقیقات صورت گرفته نیست و صرفاً مرور سیستماتیک تحقیقات است، اما نگاه اجمالی و نظام‌مند به مقالات مختلف در چارچوب یک موضوع به نوعی می‌تواند نقاط ضعف و قوت این تحقیقات را نشان دهد و برای تحقیقات آینده در این زمینه مفید باشد.

### مباحث نظری

هویت ملی را می‌توان به‌عنوان یک محصول جمعی در نظر گرفت. بدین شکل که از

طریق جامعه‌پذیری سیستمی از باورها، ارزش‌ها، مفروضات و انتظارات به اعضای گروه منتقل می‌شود (اسمیت، ۱۹۹۱: ۹). هویت ملی در نگاه روان‌شناختی به‌عنوان «آگاهی از تفاوت» و «احساس و شناسایی ما از آنها» شناخته می‌شود (یونمی، ۲۰۱۲: ۲۹). عناصر جمعی هویت ملی می‌تواند شامل نمادهای ملی، سنت‌ها و خاطراتی از تجارب و دستاوردهای ملی شود. این عناصر جمعی در تاریخ کشور ریشه دارند؛ بسته به این‌که هر شخص تا چه اندازه در معرض جامعه‌پذیری سیستم قرار دارد، مردم هویت ملی را با هویت شخصی خود با درجات و روش‌های مختلف ترکیب می‌کنند. عناصر جمعی هویت ملی می‌تواند به بخش مهمی از تعریف فرد از خود، نگاهش به جهان و جایی که در آن قرار دارد، تبدیل شود (کلمن، ۱۹۹۷: ۱۷۱). دیوید میلر در نگاهی جامع هویت ملی را شامل ابعاد پنجگانه می‌داند. ۱- باور مشترک و تعهد فعال: یک ملت زمانی پدید می‌آید که اعضایش یکدیگر را به‌عنوان هم‌وطن بپذیرند و باور کنند که در ویژگی‌هایی شریک و سهیم هستند. ۲- قدمت تاریخی (تداوم تاریخی) ۳- منش فعال (هویت فعال): یکی ملت به واسطه‌ی تصمیماتی که اتخاذ می‌کند، مطرح می‌شود. ملت‌ها اجتماعاتی هستند که با یکدیگر عمل می‌کنند، تصمیم می‌گیرند و به نتیجه می‌رسند. ۴- وابستگی به یک قلمرو خاص (پیوند جغرافیایی) ۵- فرهنگ عمومی مشترک: یک هویت مستلزم شراکت افراد سهیم در برخی ویژگی‌هاست که در گذشته به‌عنوان یک «منش ملی» مطرح بود (آزادارمکی و وکیلی، ۱۳۹۲: ۳۳).

به این معنا اگرچه مباحث پیرامون هویت ملی هم‌زمان با رشد ناسیونالیسم و شکل‌گیری دولت - ملت‌ها در غرب اتفاق افتاد، اما لزوماً هویت ملی پدیده‌ای نوظهور و مقارن با شکل‌گیری نظام‌های مدرن نیست. همان‌طور که در ادامه نقل خواهد شد، بسیاری اندیشمندانی که هویت ملی در ایران را به لحاظ تاریخی مرتبط با دوران ماقبل مدرنیته می‌دانند. هویت ملی فراگیر ایرانی با تکیه بر بنیادهای فرهنگی و سیاسی در طول تاریخ با مشارکت تمامی گروه‌های مختلف جامعه ایرانی شکل گرفته است. این هویت ملی شامل عناصر و اجزای مختلفی است که تنها در کلیت خود می‌تواند دربرگیرنده‌ی تمامی گروه‌های مختلف مذهبی یا زبانی جامعه ایرانی باشد (توسلی و زعیم، ۱۳۹۰: ۷۸).

### هویت ایرانی

اندیشمندان بسیاری درخصوص هویت ملی در ایران و آنچه هویت ایرانی خوانده

می‌شود، اظهار نظر کرده‌اند که به مرور به بیان برخی از مهم‌ترین نظریات در مورد هویت ایرانی می‌پردازیم.

مسعود چلبی احساس هویت ملی و احساس تعهد ملی را از هم تفکیک کرده است. از دیدگاه او احساس هویت ملی به معنی احساس وفاداری و تعلق خاطر به اجتماع ملی مثل احساس سربلندی و افتخار نسبت به نمادهایی همچون زبان فارسی، دین اسلام، آداب و مناسک ملی، مفاخر فرهنگی کشور، مردم و دولت تعریف شده و احساس تعلق ملی به معنی احساس وظیفه و پاسداری از اجتماع ملی مثل احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت کشور و حمایت از تاریخ و فرهنگ ایرانی تلقی شده است. در تعریف نهایی، وی مفهوم هویت جامعه‌ای را مطرح کرده که به معنی نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی نسبت به اجتماع عام ملی است و موجب وحدت و انسجام جامعه است و بخشی از هویت فرد به شمار می‌آید (حاجیان، ۱۳۹۲: ۳۹۵).

یکی از جدی‌ترین مباحث پیرامون هویت ایرانی را احمد اشرف طرح کرد. او ابتدا دو رویکرد مسلط در زمینه‌ی هویت ملی را برمی‌شمارد. «روایت ملت‌گرا» که آن را «ناسیونالیسم رمانتیک» می‌خواند، ملت را پدیداری طبیعی برگرفته از تاریخ بشر می‌داند که منشاء آن را باید در دوران پیش از تاریخ جست. در تقابل با این دیدگاه، روایت «مدرن و پست‌مدرن» در نیمه‌ی قرن بیستم تدوین شد و رواج یافت. این دیدگاه ملت را پدیداری جدید می‌داند که ساخته و پرداخته‌ی دولت‌های ملی عصر جدید است و عمر آن از قرن هیجده پیش‌تر نمی‌رود. افزون بر این بین هویت ملی، که ویژه‌ی دنیای مدرن است و هویت‌های پیش‌تاز آن، گسست تاریخی وجود دارد. روایت سوم که اشرف بر آن پا می‌فشارد دیدگاه «تاریخ‌نگر» است که در این که هویت ملی زاده‌ی دنیای جدید است با دیدگاه «مدرن و پست‌مدرن» هم آوا است، اما وی گسست بنیادین هویت ملی همه ملل، به ویژه مردم ایران را با هویت گذشته آنان به استناد بسیاری از شواهد تاریخی نمی‌پذیرد. راه‌حلی که اشرف طرح می‌کند تمایز نهادن میان «هویت تاریخی ایرانی» و «هویت ملی ایرانی» است (اشرف، ۱۳۹۵: ۲۵). از نظر اشرف مفهوم تاریخی هویت ایرانی قدمتی بسیار بیشتر از مفهوم هویت ملی در دنیای امروز دارد و ریشه‌های آن را می‌توان از نهضت‌های سیاسی و دینی عصر ساسانیان تا دوران صفوی مشاهده کرد. این دیدگاه در بین بسیاری دیگر از نظریه‌پردازان حوزه‌ی هویت در ایران نیز وجود دارد. دیدگاهی که هویت ایرانیان را نه با مرزهای سیاسی - جغرافیایی که با ویژگی‌های فرهنگی مشترک به جا مانده از گذشته پیوند می‌زند، برعکس مفهوم هویت

ملی در غرب که زاده‌ی دنیای مدرن و در امتداد پدیده دولت - ملت است و با مرزهای جغرافیایی و سیاسی پیوند دارد.

فرهنگ رجایی در کتاب مشکله‌ی هویت ایرانیان امروز هویت ایرانی را به شکل رودخانه‌ای در نظر می‌گیرد که اولین و قدیمی‌ترین عنصر شکل‌دهنده‌ی آن مفهوم ایران است. بستر مهم دیگر رودخانه هویت ایرانی، دین است. بستر دیگر آن سنت یا الگوهای گفتاری و رفتاری جاری در جامعه است. رجایی عامل سنت را خمیر مایه‌ای بین سه عامل دیگر می‌داند. او میراث هویت معاصر ایرانی از سنت را از یک سو اعتدال و میانه روی و از سوی دیگر فتوت و جوانمردی می‌داند. به نظر رجایی، چهارمین بستر رودخانه‌ی پرفراز و نشیب تحول هویت و فرهنگ ایرانی به‌ویژه در دو سده‌ی اخیر که بیشترین دل‌مشغولی ایرانیان بوده است، تجدد می‌باشد (ن.ک رجایی، ۱۳۸۲).

همان‌طور که در آرای نظریه‌پردازان حوزه هویت ملی مشاهده می‌شود، نگاه‌های متفاوتی در باب موضوع هویت ملی در ایران وجود دارد. مفهوم هویت ملی در نظریات مختلف از مفهوم ناسیونالیسم تا مفهوم هویت ایرانی در نوسا است. اما نگاه پژوهشگران عرصه هویت ملی چیست؟ این که پژوهشگران و محققان چگونه مفهوم هویت ملی را مفهوم‌پردازی کرده‌اند و از نگاه کدامیک از نظریه‌پردازان هویت بهره جسته‌اند، یکی از سوالات مهم این پژوهش است. این موضوع ارتباط مستقیمی به ابعاد مورد بررسی هویت ملی در میان پژوهش‌های انجام گرفته دارد. هم‌چنین یافتن عوامل تأثیرگذار بر هویت ملی و پدیده‌ها و مفاهیم مرتبط با هویت ملی در ایران در مطالعه‌ی پژوهش‌های صورت گرفته در سالیان اخیر از دیگر اهداف این تحقیق به شمار می‌آید. در این بین این تحقیق می‌کوشد تا موارد اشاره شده را با دوره‌های زمانی پیشین مقایسه کند و تا تغییرات احتمالی به وجود آمده در روند مطالعات مرتبط با هویت ملی در صورت وجود را آشکار کند.

### مطالعات پیشین

درباره‌ی هویت ملی در ایران مطالعات تجربی زیادی انجام شده است که در این مقاله، آن دسته از مطالعاتی که با روش پیمایشی انجام شده‌اند، مرور می‌شوند. اما در زمینه‌ی مرور سیستماتیک پژوهش‌های مربوط به هویت ملی، که موضوع این مقاله است؛ در سال‌های گذشته سه مقاله منتشر شده است که به اختصار معرفی می‌شوند. هویت ملی در ایران (فرا تحلیل مقاله‌های فارسی موجود) عنوان مقاله‌ی محمد

عبداللهی است که در سال ۱۳۸۹ در فصلنامه‌ی علوم اجتماعی به چاپ رسید. ایشان در این مقاله به مطالعه‌ی ۵۰ پژوهش منتشر شده در کتاب‌شناسی هویت اجتماعی چاپ ۱۳۸۸ پرداخته است و با مرور سؤالات، فرضیه‌ها، یافته‌ها و نتایج تحقیقات مورد مطالعه، نقاط قوت و ضعف پژوهش‌ها را مشخص کرده است. توصیفی بودن و تقلیل‌گرایی نظری و روشی از مهم‌ترین نقاط ضعف پژوهش‌های هویت ملی ذکر شده است. جامعه‌شناسی و مشکل‌ی هویت ایرانی (فراتحلیلی از مطالعات نظری و پژوهشی هویت) عنوان مقاله‌ای است از جلیل کریمی، احمد محمدپور و صلاح‌الدین قادری که در فصلنامه مطالعات ملی در سال ۱۳۹۰ چاپ شده است. روش تحقیق مقاله فرا تحلیلی کیفی عنوان شده است. در بخش اول مقاله به ادبیات نظری پیرامون موضوع هویت ملی اشاره دارد. در بخش دوم نویسندگان به آرای اندیشمندان ایرانی در باب هویت پرداختند و در نهایت مطالعات تجربی مربوط به هویت ملی در ایران را مرور می‌کنند. سؤال‌های تحقیق، متغیرهای مستقل، جامعه‌ی آماری و مبانی نظری در بین ۳۸ پژوهش صورت گرفته در بازه‌ی زمانی ۱۳۹۰-۱۳۷۴ مورد مقایسه قرار گرفت.

فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران عنوان مقاله‌ی فروزنده جعفرزاده‌پور و حسین حیدری است که در سال ۱۳۹۳ در فصلنامه‌ی راهبرد اجتماعی فرهنگی منتشر شد. جامعه‌ی آماری مقاله‌های چاپ شده در دهه‌ی ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ است که حول موضوع رابطه‌ی هویت ملی و هویت قومی بودند. از این بین ۱۴ مقاله و ۱۳ پایان‌نامه انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفت. اشکال اساسی مقاله این است که تعداد پژوهش‌هایی که در مورد رابطه‌ی هویت ملی و هویت قومی در ایران منتشر شده به حدی نیست که بتوان به فراتحلیل دست زد. از میان تحقیقات انتخاب شده، ۱۵ مقاله به روش پیمایشی به بررسی این رابطه پرداخته بودند و سایر مقالات عمدتاً از روش اسنادی استفاده کرده بودند. هم‌چنین هر کدام از این پژوهش‌ها رابطه‌ی هویت ملی و هویت قومی به خصوصی را بررسی کرده بودند. لذا در نهایت می‌توان این مقاله را مروری اجمالی و نه فراتحلیل درخصوص رابطه‌ی هویت ملی و قومی در ایران دانست. در این پژوهش سعی شده با استفاده از تجربیات پیشین به شکلی جامع مقالات منتشر شده در حوزه هویت ملی در نیمه اول دهه‌ی ۱۳۹۰ مورد بررسی و مرور سیستماتیک قرار گیرد و هم‌چنین با مقایسه‌ی یافته‌ها با نتایج مطالعات فراتحلیل و مروری پیشین، شمایی از مطالعات اخیر در حوزه‌ی هویت ملی همراه با نقاط قوت و ضعف مقاله‌ها ارائه شود.

## روش

روش مورد استفاده در این پژوهش مرور سیستماتیک است. این پژوهش سعی در مرور سیستماتیک مقاله‌های حوزه‌ی هویت ملی که با روش کمی و از طریق پیمایش انجام شده است، دارد. در این راستا ابتدا مقالات مورد نظر شناسایی و سپس کیفیت مقالات مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله بعد استخراج داده‌ها و اطلاعات صورت گرفت و در نهایت گزارشی از نتایج به دست آمده ارائه شد.

## جامعه آماری تحقیق

جامعه آماری تحقیق کلیه‌ی مقالات چاپ شده در مجلات علمی - پژوهشی است که از سال ۱۳۹۰ تا زمستان سال ۱۳۹۵ موجود در دو پایگاه پورتال جامع علوم انسانی و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی که در عنوان آن واژه‌ی هویت ملی یا هویت ایرانی به کار برده شده و روش تحقیق آنها پیمایش بوده است.

## حجم نمونه

با توجه تعداد کم مقاله‌های موجود، ۵۰ مقاله‌ی علمی - پژوهشی که با استفاده از روش کمی موضوع هویت ملی را مورد بررسی قرار داده بودند، به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شد.

## سال انجام تحقیق

تحقیق حاضر در سال ۱۳۹۶ و بر روی مقاله‌های منتشر شده در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۹۵ صورت گرفت.

## یافته‌های تحقیق

جدول شماره ۱: روش یا تکنیک مقاله‌های مورد مطالعه

روش یا تکنیک	پیمایش	روش کیفی	تحلیل محتوا	فرا تحلیل	مطالعات مروری	مجموع
تعداد مقاله	۵۱	۱۴	۱۰	۲	۲۵	۱۰۲

از مجموع ۱۰۲ مقاله منتشر شده در مجلات علمی - پژوهشی در بین سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۹۵ با عنوان هویت ملی، ۵۱ مقاله با روش پیمایشی و تکنیک پرسشنامه انجام گرفته بود. ۱۴ مقاله با استفاده از روش کیفی، ۱۰ مقاله از تحلیل محتوا، ۲ مورد فراتحلیل یا مرور سیستماتیک و ۲۵ مقاله به شکل مروری یا مرور ادبیات و مرور



غیرسیستماتیک انجام شد. از این تعداد یک مورد به علت مشابهت بیش از حد با مقاله‌ای دیگر حذف شد. البته قابل ذکر است مقالاتی نیز وجود داشتند که از یک کار تحقیقاتی یا پایان‌نامه برآمده بودند، اما به دلیل تفاوت جامعه‌های آماری و متغیرها از فهرست مقاله‌های مورد بررسی حذف نشدند.

جدول شماره ۲: مجلات علمی - پژوهشی منتشرکننده‌ی مقاله‌های مورد مطالعه

تعداد	عنوان مجله	تعداد	عنوان مجله	تعداد	عنوان مجله
۳	تحقیقات فرهنگی ایران	۵	مطالعات جامعه‌شناختی	۱۳	مطالعات ملی
۲	جامعه‌شناسی کاربردی	۲	مطالعات رسانه‌ای	۳	علوم رفتاری
۱	مطالعات روان‌شناختی	۲	مطالعات جامعه‌شناختی ایران	۲	مدیریت فرهنگی
۱	جامعه‌شناسی ایران	۱	مطالعات فرهنگی و ارتباطات	۱	مطالعات میان‌فرهنگی
۱	مدیریت و فرهنگ	۱	مطالعات میان رشته‌ای	۱	مطالعه توسعه اجتماعی فرهنگی
۱	رفاه اجتماعی	۱	دین و ارتباطات	۱	پژوهش‌های راهبردی امنیت...
۱	جامعه‌شناسی مطالعات جوانان	۱	تحقیقات بازاریابی نوین	۱	پژوهش دربرنامه‌ریزی درسی
۱	فرهنگ در دانشگاه آزاد	۱	علوم اجتماعی	۱	راهبرد اجتماعی - فرهنگی
		۱	انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی	۱	فرهنگ و ارتباطات

درخصوص مجلات منتشرکننده‌ی مقاله‌ها، ۱۳ مقاله یعنی ۲۶ درصد مقالات در فصلنامه‌ی مطالعات ملی منتشر شده‌اند. فصلنامه‌ی مطالعات جامعه‌شناختی با ۵ و مجلات علوم رفتاری و تحقیقات فرهنگی ایران با انتشار ۳ مقاله با این عنوان در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

جدول شماره ۳: تعداد مقاله‌های منتشر شده به تفکیک سال انتشار

سال انتشار	تعداد مقاله	درصد	سال انتشار	تعداد مقاله	درصد
۱۳۹۰	۹	۱۸	۱۳۹۱	۹	۱۸
۱۳۹۲	۵	۱۰	۱۳۹۳	۱۱	۲۲
۱۳۹۴	۱۱	۲۲	۱۳۹۵	۵	۱۰

جدول ۳، تعداد مقاله‌های منتشر شده در هر سال را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد در طول سال‌های مختلف علاقه‌ی پژوهشگران به مطالعه‌ی موضوع هویت ملی تغییر چندانی نکرده است. البته تعداد مقالات منتشر شده در این بازه‌ی زمانی نسبت به دهه‌های گذشته افزایش معنی‌داری یافته است. این موضوع می‌تواند هم اهمیت روزافزون مسئله‌ی هویت ملی در کشور را نشان دهد و هم به رشد تعداد دانشجویان حوزه‌ی علوم اجتماعی و علوم سیاسی به‌ویژه در مقطع تحصیلات تکمیلی و البته رشد تعداد مجله‌های علمی - پژوهشی مرتبط باشد.

جدول شماره‌ی ۴: تعداد مقاله‌های منتشر شده برحسب جمعیت آماری تحقیق

جمعیت آماری تحقیق	تعداد مقاله	درصد	جمعیت آماری تحقیق	تعداد مقاله	درصد
دانشجویان	۱۴	۲۸	جوانان	۱۳	۲۶
شهروندان	۱۱	۲۲	دانش‌آموزان	۹	۱۸
نوجوانان	۲	۴	زنان	۱	۲

همان‌طور که در جدول شماره‌ی ۴ مشاهده می‌شود، دغدغه‌ی اصلی پژوهشگران در سال‌های اخیر مطالعه‌ی هویت ملی در بین جوانان و دانشجویان بوده است. در مجموع ۵۴ درصد از مقاله‌ها به مطالعه‌ی هویت ملی در بین جوانان و دانشجویان پرداخته‌اند.

جدول شماره‌ی ۵: تعداد پیمایش‌های انجام شده به تفکیک استان‌ها

استان	تعداد مقاله	استان	تعداد مقاله	استان	تعداد مقاله
تهران	۱۶	اصفهان	۷	کردستان	۴
فارس	۴	مازندران	۳	کرمان	۲
یزد	۲	البرز	۲	آذربایجان شرقی	۲
کرمانشاه	۲	همدان	۱	خوزستان	۱
گلستان	۱	قم	۱	گیلان	۱
بوشهر	۱				

همان‌طور که در جدول شماره‌ی ۵ ملاحظه می‌شود بیشترین تعداد تحقیقات در استان تهران انجام شده است و پس از آن استان اصفهان با ۷ مورد قرار دارد. البته ۴ مورد آن در شهرستان کاشان صورت گرفته است. به نظر نمی‌رسد از نحوه‌ی توزیع مقالات در استان‌ها بتوان به برداشت خاصی دست یافت و به نظر این موضوع بیشتر به وجود دانشکده‌های قوی در حوزه‌های علوم اجتماعی برمی‌گردد.

جدول شماره ۶: متغیر وابسته برحسب تعداد دفعات حضور در مقاله‌ها

دفعات حضور	متغیر وابسته	دفعات حضور	متغیر وابسته
۲	فرهنگ شهروندی	۴۳	هویت ملی
۱	خرید کالای خارجی	۱	نامگذاری فرزندان
۱	فاقد متغیر وابسته	۱	پاسخ به تهاجم دشمن

با توجه به جدول شماره ۶، در ۴۳ مقاله یعنی ۸۶ درصد از پژوهش‌ها، هویت ملی متغیر وابسته است. در دو تحقیق نیز فرهنگ شهروندی به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده بود. پاسخ به تهاجم دشمن، خرید کالای خارجی و نامگذاری فرزندان هر کدام در یک مقاله متغیر وابسته بودند. با این‌که درصد بالایی تحقیق‌هایی که هویت ملی را به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفتند، نشانه‌ی اهمیت مسئله‌ی هویت ملی نزد محققان و پژوهشگران است، اما این موضوع می‌تواند تا حد زیادی به این دلیل باشد که معمولاً متغیر وابسته در عنوان مقاله ذکر می‌شود و انتخاب مقاله‌ها در این پژوهش بر مبنای عنوان، صورت گرفته است.

جدول شماره ۷: متغیر مستقل برحسب تعداد دفعات حضور در مقاله‌ها

دفعات حضور	متغیر مستقل	دفعات حضور	متغیر مستقل
۸	اینترنت و فضای مجازی	۹	انواع رسانه (داخلی - خارجی)
۵	هویت ملی	۷	هویت دینی
۴	خانواده	۴	احساس عدالت
۳	هویت قومی	۴	سبک زندگی
۳	متغیرهای زمینه‌ای	۳	سرمایه اجتماعی

جدول شماره ۷، متغیر مستقل را برحسب تعداد حضور در مقاله‌های مرتبط با هویت ملی نشان می‌دهد. در پژوهش‌ها معمولاً تأثیر چند متغیر مستقل بر متغیر وابسته مورد آزمون قرار می‌گیرد. در این بین سعی شد متغیر اصلی مستقل انتخاب شود. رسانه‌های مختلف اعم از دیداری و شنیداری و داخلی و خارجی تحت عنوان انواع رسانه دسته‌بندی شد. مواردی که زیر مجموعه‌ی سبک زندگی نیز بودند، تحت این عنوان آورده شده است. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود، فارغ از معنی دار بودن و جهت رابطه، محققان در ۹ مقاله انواع رسانه را به‌عنوان متغیر مستقل اصلی در

فرضیه‌هایشان انتخاب کرده‌اند. این موضوع می‌تواند تا حد زیادی منبعث از آرای متفکران معاصر چون گیدنز و جنکینز در تبیین اشکال هویت‌یابی و درک متأخر از هویت باشد. در این نگاه، متأثر از فضای مدرن، هویت نه پدیده‌ای یکپارچه بلکه تحت تأثیر منابع هویتی مختلفی شکل می‌گیرد. هویت نه پدیده‌ای ثابت، بلکه سیال و متغیر انگاشته می‌شود. در این میان انقلاب رسانه‌ای نقش ویژه‌ای در شناساندن عناصر هویتی و هویت‌یابی افراد ایفا کرده است. افراد، رسانه‌ها را چون منبع اصلی آگاهی و تعلق انتخاب می‌کنند. به نظر می‌رسد در عصر جدید رسانه‌ها در کنار منابع سنتی هویت از جمله تعلق مکانی و آموزش‌های رسمی نقشی ویژه در شکل‌گیری ابعاد هویتی از جمله هویت ملی افراد ایفا می‌کنند. پس از رسانه در رتبه‌های بعدی متغیرهای اینترنت و هویت دینی قرار دارند. در ۵ مقاله نیز خود متغیر هویت ملی، متغیر مستقل است. در ۳ مقاله نیز به جز متغیرهای زمینه‌ای متغیر مستقل مشخصی وجود نداشت.

جدول شماره ۱: نظریه‌پرداز یا نظریه‌ی مورد استفاده در چارچوب نظری تحقیق

نظریه‌پرداز (نظریه)	تعداد	نظریه‌پرداز (نظریه)	تعداد	نظریه‌پرداز (نظریه)	تعداد
ترکیب نظریات	۱۰	مشخص نیست	۹	آنتونی گیدنز	۶
هنری تاجفل	۵	مانوئل کاستلز	۵	نظریه کنش متقابل	۴
ریچارد جنکینز	۲	گیرت هافستد	۲	دیوید هلد	۱
اریک کوهن	۱	جورج هومنز	۱	باربارا ریفر	۱
الیوت آیزنر	۱	نظریه کاشت	۱	نظریه ارتباط گلوله‌ای	۱

از ۵۰ مقاله مورد مطالعه، نویسندگان ۱۰ مقاله یعنی ۲۰ درصد ترکیب نظریه‌های مختلف را به‌عنوان چارچوب نظری خود برگزیدند. در ۹ مقاله نیز نویسندگان اساساً هیچ نظریه‌ی خاصی را به‌عنوان چارچوب نظری ذکر نکردند، و صرفاً به بیان خلاصه‌ی آرای نظریه‌پردازان مختلف بسنده کردند و مقاله‌ها فاقد چارچوب نظری مشخص بودند. در ۶ مقاله از آرای گیدنز استفاده شد. نظریات تاجفل و کاستلز نیز هرکدام در ۵ مقاله به‌عنوان چارچوب نظری انتخاب شدند. در چند مقاله‌ای که در چارچوب نظری آنها تغییری به جز هویت ملی به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است، عمدتاً به نظریاتی غیرمرتبط با هویت رجوع شده است. مانند نظریه‌ی جرج گربز (نظریه کاشت)، نظریه‌ی ارتباط گلوله‌ای که از نظریات علوم ارتباطات به شمار می‌روند و یا نظریه آیزنر در زمینه‌ی مطالعات درسی.

جدول شماره ۹: ابعاد گویه‌های هویت ملی در مقالات

ابعاد هویت ملی	تعداد حضور	ابعاد هویت ملی	تعداد حضور
سرزمینی و جغرافیایی	۲۳	فرهنگی	۲۳
سیاسی	۲۲	زبان و ادبیات فارسی	۱۶
تاریخی	۱۵	اجتماعی	۱۳
دینی	۸	نامشخص	۱۴

جدول شماره ۹ ابعاد ذکر شده گویه‌های هویت ملی در پیمایش‌های مورد مطالعه را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است در اکثر مقالات مطالعه شده گویه‌ها و سؤالات پرسشنامه‌ها در مقالات آورده نشده است و ابعاد ذکر شده صرفاً ابعاد عنوان شده توسط نویسنده یا نویسندگان در مدل تحقیق است. در ۱۴ مقاله از ۵۰ مقاله انتخابی ابعاد هویت ملی در مقاله نامشخص بود. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود در پیمایش‌های بسیاری ابعاد سرزمینی - جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی به‌عنوان ابعاد اصلی هویت ملی معرفی شده است. زبان و ادبیات فارسی و بعد تاریخی در رده‌های بعدی قرار دارند. نکته قابل توجه کم توجهی به بعد دینی است. به نظر می‌رسد اکثر نویسندگان به بعد دینی به شکل مجزا از هویت ملی و به طور مستقل نگریسته‌اند.

جدول شماره ۱۰: متغیرهایی با رابطه‌ی مثبت و مستقیم با هویت ملی

متغیر	دفعات	متغیر	دفعات	متغیر	دفعات
هویت دینی (دینداری)	۸	میزان استفاده از رسانه‌ها	۴	سرمایه اجتماعی	۴
عدالت اجتماعی	۳	استفاده از رسانه‌های داخلی	۳	میزان مطالعه	۲
آموزش موسیقی سنتی	۲	هویت قومی	۱	قانون‌گرایی	۱
رضایت از زندگی	۱	استفاده از اینترنت	۱	فرهنگ شهروندی	۱
انتخاب اسم ایرانی برای فرزند	۱	جمع‌گرایی فاصله قدرت	۱	استفاده از ماهواره	۱
سبک تربیتی (کنترل - محبت)	۱	مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان	۱	اعتماد اجتماعی	۱

جدول شماره ۱۰، متغیرهایی را که با هویت ملی دارای رابطه‌ی مثبت و مستقیم هستند، نشان می‌دهد. نکته مهم این است که تعداد دفعاتی که رابطه‌ی یک متغیر با هویت ملی در مقالات مختلف ثابت شده است، نشان از شدت بالای رابطه نیست و تنها می‌توان میزان بالای قابلیت اعتماد (پایایی) را از آن برداشت کرد. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود در ۸ مقاله هویت دینی افراد با هویت ملی‌شان رابطه‌ی مثبت و مستقیم دارد. هویت ملی در ۴ مقاله با میزان استفاده از رسانه‌ها به‌طور کلی و در ۳ مقاله با متغیر میزان استفاده از رسانه‌های داخلی رابطه‌ی مثبت دارد. سرمایه اجتماعی و عدالت اجتماعی نیز به ترتیب در ۴ و ۳ مقاله با هویت ملی افراد رابطه‌ی مثبت و مستقیم داشت.

از میان متغیرها، هویت دینی دارای بیشترین همگرایی با هویت ملی است و این به غیر از مقالاتی است که هویت دینی را بخشی از هویت ملی در نظر گرفته‌اند. میزان استفاده از رسانه‌ها به‌خصوص رسانه‌های داخلی نیز در مجموع در ۷ مقاله رابطه‌ی مثبت و مستقیم با هویت ملی داشت. گرچه تخمین میزان تأثیر استفاده از رسانه‌ها بر هویت ملی افراد نیازمند بررسی موردی مقالات و تحلیل ضرایب رگرسیونی است، اما در مجموع می‌توان گفت محتوای برنامه‌های رسانه‌ها به‌طورکلی و تلویزیون بطور خاص در جهت تقویت هویت ملی افراد عمل کرده است.

جدول شماره ۱۱: متغیرهایی با رابطه‌ی منفی و معکوس با هویت ملی

دفعات	متغیر	دفعات	متغیر	دفعات	متغیر
۱	دینداری	۳	استفاده از ماهواره	۷	اینترنت و فضای مجازی
۱	هویت قومی	۱	میزان تحصیلات	۱	مدیریت بدن
۱	مصرف رسانه	۱	سرمایه فرهنگی	۱	فردگرایی
		۱	خرید کالای خارجی	۱	هویت جهانی

با توجه به جدول ۱۱ در هفت مقاله رابطه‌ی میزان استفاده از اینترنت و یا استفاده از فضای مجازی با هویت ملی افراد منفی و معکوس بود. یعنی هویت ملی افرادی که از فضاهای مجازی بیشتر استفاده می‌کنند در سطح پایین‌تری قرار دارد. متغیر میزان استفاده از شبکه‌های ماهواره‌ای نیز در ۳ تحقیق با هویت ملی افراد رابطه‌ی منفی و معکوس داشت. به نظر می‌رسد برعکس متغیر میزان استفاده از رسانه‌های داخلی که در اکثر مقالات با هویت ملی افراد رابطه‌ی مثبت و مستقیم داشت، متغیرهای استفاده از اینترنت و فضای مجازی و هم‌چنین استفاده از ماهواره دارای رابطه‌ی منفی و معکوس با هویت ملی است. گرچه در دو مورد نیز این رابطه مثبت بوده است. بررسی‌ها، نگاه بدبینانه‌ی الوین تافلر را تأیید می‌کند مبنی بر این‌که تکنولوژی ماهواره و دیگر رسانه‌های جدید، فرهنگ ملی را از هم می‌پاشد و این ارتباط متقاطع تهدیدی برای هویت ملی است (نیازی، ۱۳۹۰: ۱۹۳) و بی‌جهت نیست که جان فیدر از انقلابی می‌گوید که در زمینه‌ی اطلاعات و ارتباطات در جهان روی داده و زندگی همه انسان‌های روی کره زمین را تحت تأثیر قرار داده و اثرات ماندگاری بر شخصیت و هویت انسان‌ها بر جای گذاشته است (فیدر، ۱۳۸۰: ۴). کم بودن تعداد روابط منفی و معکوس در مقایسه با روابط مثبت و مستقیم می‌تواند به موضوعی برگردد که آن را اریب انتشار می‌خوانند که به شواهد واضحی اشاره دارد که نشان می‌دهد مطالعات با نتایج مثبت و از نظر آماری معنی‌دار،

در مقایسه با مطالعات با نتایج منفی، بخت بیشتری برای انتشار دارند. این یعنی ممکن است مطالعات منتشر شده، همه‌ی مطالعات با کیفیت بالا در موضوع مورد نظر را در برنگیرد (لیتل و همکاران، ۲۰۰۸: ۱۹).

### جمع‌بندی

هویت ملی از مفاهیم پیچیده و مناقشه‌برانگیز در علوم انسانی و اجتماعی به‌شمار می‌رود. وجود تحقیقات و پژوهش‌های گوناگون در موضوع هویت ملی نشان از اهمیت مسئله‌ی هویت ملی در فضای کنونی کشور دارد. ایران از جمله کشورهایی است که موضوع وحدت ملی و همبستگی ملی در آن به دلایل مختلف از جمله وجود خرده‌فرهنگ‌ها و هم‌چنین مسائل سیاسی منطقه‌ای واجد اهمیت بسیاری است. بررسی روند تحقیقات معطوف به هویت ملی اهمیت فراوانی برای ادامه‌ی مسیر و جلوگیری از هدررفت انرژی و تکرار اشتباهات دارد.

بخش مهمی از انتقادات به مطالعات بررسی شده می‌تواند برگرفته از فضای کلی تحقیق در کشور باشد که در بسیاری از پژوهش‌ها در موضوعات مختلف در حوزه‌های علوم اجتماعی و انسانی قابل مشاهده است و برخی نیز شاید مختص تحقیقات پیمایشی صورت گرفته در موضوع هویت باشد که سعی شده در این پژوهش بررسی شوند. اگرچه نمی‌توان در مقام قضاوت به تمامی پژوهش‌های مورد بررسی نمره‌ی یکسانی داد، کاری که این پژوهش نیز قصد آن را ندارد و هدف، نقد موردی مقالات مورد بررسی نیست، اما می‌توان به برخی موارد و مشکلات که عمومیت بیشتری در بین تحقیقات مورد بررسی داشتند اشاره کرد.

قابل ذکر است پیش‌فرض اساسی در بررسی و نقد پژوهش‌ها، اعتماد به صداقت علمی تحقیقات صورت گرفته به استناد و اعتبار مجلات منتشرکننده‌ی آنها بوده است. گرچه در بررسی‌های اولیه مواردی از نقض این موضوع مشاهده شد. در موردی دو مقاله برگرفته از یک پژوهش با اختلاف اندک به‌صورت همزمان در دو نشریه مختلف به چاپ رسیده بود. هم‌چنین در موردی شیوه‌ی نمونه‌گیری و آزمون‌های استنباطی صورت گرفته به وضوح غیرعلمی بودن کار را نشان می‌داد. این موارد در همان مرحله اول از لیست پژوهش‌های مورد بررسی خارج شدند.

درخصوص مجلات منتشرکننده‌ی مقالات، به غیر از فصلنامه‌ی مطالعات ملی که به شکل تخصصی به مباحث هویت ملی می‌پردازد و با ۱۳ مقاله در صدر قرار دارد، نام

۲۵ مجله دیگر به چشم می خورد که به جز یک مورد سایر نشریات در حوزه علوم اجتماعی و به ویژه مباحث فرهنگی فعالیت دارند. به نظر پژوهش در مسئله‌ی هویت ملی به خصوص با استفاده از روش پیمایش بیشتر موضوع مورد علاقه‌ی پژوهشگران علوم اجتماعی است تا پژوهشگران علوم سیاسی.

از ۱۰۲ تحقیقی که در بازه‌ی مورد اشاره با عنوان هویت ملی در پایگاه‌های مورد بررسی به چاپ رسیده بودند، نیمی از آنها یعنی ۵۱ مورد از تکنیک پیمایش و پرسشنامه استفاده کرده بودند. رشد کمی مقالات در موضوع هویت ملی در سال‌های اخیر چشمگیر است. در بین سال‌های (۱۳۸۵-۱۳۷۴)، ۷۵ مقاله با موضوع هویت ملی در مجله‌های مختلف به چاپ رسیده بود در حالی که در بازه‌ی زمانی ۵ ساله (۱۳۹۵-۱۳۹۰) این تعداد به ۱۰۲ مقاله افزایش یافته است. به استناد مطالعه‌ی کریمی و همکاران (۱۳۹۱) نیز در بین سال‌های (۱۳۹۰-۱۳۷۴)، ۳۸ مقاله در موضوع هویت ملی با تکنیک پیمایش به چاپ رسیده بود؛ در حالی که تنها در بازه‌ی زمانی ۵ سال (۱۳۹۵-۱۳۹۰) این تعداد به ۵۱ مورد افزایش یافته است. به غیر از رشد تعداد مقالات در موضوع هویت ملی، رشد درصد مطالعات پیمایشی نیز درخور توجه است. چنانچه در مطالعه‌ی عبداللهی (۱۳۸۹) حدود ۱۲ درصد مطالعات صورت گرفته در حوزه هویت ملی در دهه ۱۳۸۰ از تکنیک پیمایش استفاده کرده بودند؛ در حالی که این مقدار به حدود ۵۰ درصد در سالیان اخیر افزایش یافته است. این موضوع نشان می‌دهد استفاده از رویکرد کمی و تکنیک پیمایش شایع‌ترین شیوه‌ی تحقیق در موضوعات مربوط به هویت به ویژه هویت ملی است. به‌طور کلی با مطالعه‌ی اجمالی مقاله‌های مرتبط با هویت ملی در دهه‌های اخیر به نظر می‌رسد، به‌رغم تمام انتقاداتی که می‌توان به مقاله‌های منتشر شده وارد دانست، روند پژوهش در موضوع هویت ملی به سمت ساختارمند شدن و روش‌مند شدن پیش می‌رود. این موضوع هم در مطالعات کمی و هم مطالعات کیفی مشاهده می‌شود؛ در حالی که حجم زیادی از مقالات توصیفی مورد اشاره در مطالعه‌ی عبداللهی، مطالعه‌ی فراتحلیل هویت ملی در ایران (۱۳۸۵-۱۳۷۴)، فاقد روش تحقیق علمی بودند، در سالیان اخیر کمتر چنین مقالاتی در مجلات علمی - پژوهشی به چاپ رسیده است.

به علت پراکندگی بالای جمعیت‌های آماری در پژوهش‌های مورد بررسی امکان همگرایی و نتیجه‌گیری کلی از مطالعات بسیار سخت است. به نظر می‌رسد اکثر پژوهش‌های صورت گرفته مربوط به کارهای دانشگاهی و برگرفته از پایان‌نامه‌های دانشجویی باشد و مهم‌ترین ملاک انتخاب جمعیت مورد مطالعه، دسترسی آسان، پایین



بودن هزینه‌ها و زمان لازم برای گردآوری داده‌ها بوده است. این موضوع گرچه می‌تواند تنوع جمعیت‌های آماری را در موضوع هویت نشان دهد، اما همین پراکندگی‌ها در عمل باعث می‌شود امکان تحلیل روندها و مسیرهای هویت‌یابی و تغییرات هویتی در طول زمان ممکن نباشد. به نظر می‌رسد جای پژوهش‌های جامع و علمی در مقاطع زمانی مختلف و با نمونه‌های آماری یکسان در حوزه‌ای با اهمیت هویت ملی خالی است. نبودن یا کم بودن پژوهش‌های طولی در موضوع هویت ضعف جدی‌ای در این زمینه به حساب می‌آید. کمبود پیمایش‌های سراسری علمی و مورد پذیرش اکثریت محققان باعث شده به‌رغم وجود صدها پژوهش در سالیان اخیر در حوزه هویت به‌طورکلی و هویت ملی به طول اخص، نتوان تحلیلی جامع از روندهای طی شده و تغییرات هویتی به وجود آمده ارائه داد.

در میان استان‌هایی که تحقیقات در آنها صورت گرفته، تهران شاید به دلیل حضور دانشگاه‌های مهم کشور در آن بیشترین سهم را دارا است. در این لیست نامی از ۱۵ استان دیده نمی‌شود. شاید وجه مشترک این استان‌ها کمبود دانشکده‌های قوی در رشته‌های علوم اجتماعی به ویژه در مقاطع تحصیلات تکمیلی باشد.

از مشکلات کار با تکنیک پرسشنامه انتخاب جمعیت آماری و نمونه‌گیری صحیح است. همان‌طور که عنوان شد به نظر انتخاب موضوع و به تبع آن انتخاب جمعیت آماری بیش و پیش از هر چیز می‌تواند به سهولت دسترسی و امکان پیمایش برگردد. از آنجا که کار پیمایش عمدتاً توسط دانشجویان صورت می‌پذیرد، انتخاب دانشجویان، جوانان و دانش‌آموزان به‌عنوان جمعیت آماری را می‌توان از این زاویه نگریست؛ اگرچه این موضوع هم‌چنین می‌تواند نشانه‌ی ضرورت و اهمیت بحث هویت ملی در بین این اقشار نیز باشد.

عدم تعریف مشخص از موضوع مورد بررسی و پدیده‌ی پیچیده‌ای چون هویت ملی از دیگر موضوعات قابل اشاره است که در سایر تحقیقات صورت گرفته در کشور پیرامون مبحث هویت نیز قابل مشاهده است. اصطلاحاتی چون هویت اجتماعی، هویت جمعی، هویت ملی و هویت ایرانی در بسیاری مواقع بدون تعریف دقیق به کار می‌روند و غالباً با مرور چارچوب نظری تحقیقات نیز نمی‌توان دریافت منظور دقیق محقق از هویت ملی به کدامیک از برداشت‌ها از این اصطلاح نزدیک‌تر است. البته می‌توان گفت شاید به تاسی از تحقیقات هویت ملی در سایر کشورها در غالب تحقیقات صورت گرفته هویت ملی در ایران امری جدید و در اثر پیدایش پدیده‌ی دولت - ملت در سده‌ی اخیر انگاشته شده است و کمتر به ریشه‌های تاریخی آن و

تفاوت‌های شکل‌گیری آن، آنگونه که برخی از نظریه‌پردازان چون احمد اشرف، فرهنگ رجایی، شاهرخ مسکوب و محمد بهشتی شیرازی اشاره دارند، توجه شده است. البته باید اشاره داشت بخشی از این مشکلات به پیچیدگی‌ها و کثیرالابعاد بودن موضوع هویت ملی برمی‌گردد که موجب شکل‌گیری دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی متفاوت و گاه متناقض شده است.

استفاده از نظریات جامعه‌شناسان در بخش مبانی نظری پژوهش‌ها نشانه‌ی اهمیت هویت به مثابه‌ی امر اجتماعی است. از بین نظریه‌پردازان حوزه هویت همچنان به مانند دهه ۱۳۸۰ بیشترین استناد به آثار تاجفل، گیدنز، جنکینز و نظریه‌پردازان کنش متقابل نمادین وجود دارد. البته به نظر می‌رسد رویکرد تلفیقی نیز در سالیان اخیر طرفداران بیشتری پیدا کرده است. نکته قابل توجه در اینجا این است که نزدیک به ۲۰ درصد پژوهش‌ها فاقد مبانی نظری مشخص بودند. برخی از پژوهش‌ها نیز تنها به مرور برخی آرای پیرامون هویت و بسط آن به هویت ملی پرداختند. مشکل بزرگ بسیاری از پژوهش‌ها عدم ارتباط بخش مبانی نظری مقالات و بخش‌های دیگر تحقیق از جمله انتخاب گویه‌ها و ملاک‌های سنجش هویت ملی و طراحی پرسشنامه است. هم‌چنین عدم انسجام نظری چارچوب تحقیق در اکثر مقالات قابل مشاهده است. گویا به این بخش در بسیاری مواقع بیشتر به چشم بخش ضروری و لازم در چاپ مقاله نگریسته می‌شود تا چارچوبی جهت طراحی مسیر تحقیق. به طوری که اگر محقق نام نظریه‌پرداز دیگری را در چارچوب تحقیق بیاورد و یا به نظریات دیگری استناد کند، تفاوتی در مسیر تحقیق ایجاد نمی‌کند. یکی دیگر از مسائل، عدم استناد و ارجاع به نظریات و دیدگاه‌های نظریه‌پردازان بومی در باب هویت ملی است.

به‌رغم وجود صدها پژوهش در حوزه هویت ملی در کشور هنوز اجماعی بین محققان در خصوص منابع هویت ملی وجود ندارد. به نظر می‌رسد هیچ پرسشنامه‌ی استاندارد در این خصوص وجود ندارد و هر محقق در کار خود باید به طراحی پرسشنامه و سنجش اعتبار سازه‌ای اقدام کند. با این‌که تحقیقات پیرامون هویت ملی در سال‌های اخیر برخلاف دهه‌های پیشین از سؤال‌هایی نظیر هویت ملی چیست؟ منابع هویت ملی چیست؟ علل و عوامل تحکیم هویت ملی کدام است؟ عبور کرده‌اند و بیشتر به بررسی روابط هویت ملی و سایر پدیده‌های اجتماعی می‌پردازند؛ اما همچنان به نظر می‌آید اجماعی در پاسخ به آن سؤال‌های اساسی در بین محققان وجود ندارد. در مورد مؤلفه‌های سازنده‌ی هویت ملی محققان در سال‌های اخیر بیشتر به ابعاد سرزمینی

و جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی هویت ملی توجه نشان دادند؛ درحالی‌که در بازه‌ی زمانی (۱۳۷۴-۱۳۹۰) پژوهشگران بیشتر مؤلفه‌هایی چون زبان و ادبیات فارسی، دینداری به ویژه مذهب تشیع و تاریخ ملی را به‌عنوان منابع اصلی هویت ملی در نظر گرفته بودند (کریمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰). اگر چه کماکان مقالات بسیاری زبان فارسی و هویت دینی افراد را از مؤلفه‌های مهم هویت ملی بر می‌شمارند، اما تغییرات ذکر شده می‌تواند حائز اهمیت باشد. مشخص نیست تغییرات به وجود آمده در نگاه محققان نسبت به مؤلفه‌ها و منابع هویت ملی تا چه اندازه برگرفته از اعتبارسنجی مؤلفه‌های هویت ملی است یا فضای عمومی فکری حاکم بر محافل دانشگاهی در این امر اثرگذار بوده است. همان‌طور که در تحقیق مجتبی مقصودی (۱۳۸۶) با عنوان جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی در دانشکده‌های دولتی علوم سیاسی در بین سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۰ نهاد سیاسی، ایدئولوژی، نخبگان و روشنفکران پس از نهاد دین و مذهب و در بین مؤلفه‌های خارجی مدرنیته، جهانی شدن و تأثیرات غرب مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت‌ساز عنوان شده است؛ درحالی‌که در همان بازه‌ی زمانی بسیاری از پژوهشگران حوزه‌ی علوم اجتماعی بر مؤلفه‌های فرهنگی‌ای چون زبان و ادبیات فارسی تأکید داشتند.

این احتمال وجود دارد که توجه به مباحث مربوط به قومیت‌ها در سال‌های اخیر موجب کم‌رنگ شدن نقش زبان فارسی در شکل‌گیری هویت ملی نزد برخی محققان و اندیشمندان شده باشد. همین‌طور می‌توان کم شدن نقش دین به‌عنوان مؤلفه اصلی هویت ملی در نگاه برخی محققان را به فضای فکری‌ای مرتبط دانست که رشد سکولاریسم در ایران را موجب جدایی هویت دینی از هویت ملی افراد می‌داند. این برداشت درحالی‌که در فضای فکری جامعه طرح است که تحقیقات انجام شده نشان از باثبات و حتی صعودی بودن روند دینداری در ایران در دهه‌های اخیر دارد (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸: ۷۹)؛ اگرچه هستند کسانی که روایی پیمایش‌های سنجش دینداری در ایران را مورد نقد قرار داده (شجایی‌زند، ۱۳۹۵: ۱۹۴) و از امتناع اندازه‌گیری دینداری در ایران سخن می‌گویند (محدثی، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

در اکثر پژوهش‌های بررسی شده، هویت ملی به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است که این موضوع به این علت که معمولاً نام متغیر وابسته در عنوان تحقیق می‌آید طبیعی به نظر می‌رسد. احتمالاً تعداد مقاله‌های چاپ شده‌ای که در آنها هویت ملی به‌عنوان یکی از متغیرهای مستقل است بسیار بیش از تعداد ذکر شده است و به علت نبودن عبارت «هویت ملی» در عنوان مقاله از دایره‌ی این بررسی خارج مانده

است. نکته قابل توجه این است که تقریباً تمامی تحقیقات در خصوص روابط متغیرهای فرهنگی است. به نظر می‌رسد محققان علاقه‌ی کمتری به بررسی رابطه‌ی پدیده‌ها و متغیرهای سیاسی یا اقتصادی با هویت ملی داشتند و جای این تحقیقات خالی است. از این گذشته شاید مهم‌ترین تغییر نسبت به سالیان گذشته حضور بسیار پرتکرار متغیرهایی چون رسانه‌های جمعی، اینترنت و فضای مجازی باشد که بیشترین توجه محققان را در یک دهه‌ی اخیر به خود جلب کرده است. پس از این مورد همچنان رابطه‌ی بین هویت دینی و هویت ملی دغدغه‌ی مهم پژوهشگران است. این موضوع که هویت دینی و مذهبی را باید به‌عنوان متغیر مستقل دید و یا به‌عنوان بخشی از هویت ملی در نظر گرفت، همچنان موضوعی چالش برانگیز به حساب می‌آید. چنانچه در برخی تحقیقات هویت دینی به‌عنوان بخش مهمی از هویت ملی در نظر گرفته شده است. در بررسی‌های صورت گرفته در خصوص مثبت یا منفی بودن روابط سایر متغیرهای اصلی با هویت ملی مواردی از اختلاف دیده می‌شود. بیشترین فراوانی به وجود رابطه‌ی مثبت و مستقیم هویت ملی با هویت دینی افراد بر می‌گردد. رابطه‌ای که همان‌طور که گفته شد آنقدر در تحقیقات گوناگون به اثبات رسیده که برخی حتی از آن به‌عنوان بخشی از هویت ملی یاد می‌کنند. مورد دیگر سرمایه اجتماعی است که این رابطه نیز بارها در تحقیقات گوناگون در سال‌های گذشته نشان داده شده است. اما موضوع پرچالشی که توجه بسیاری از محققان را به خود جلب کرده است، بحث رسانه‌ها اعم از داخلی و خارجی و همچنین اینترنت و فضای مجازی است؛ در حالی که بیشترین رابطه‌ی منفی و معکوس را متغیر میزان استفاده از اینترنت و فضای مجازی دارد؛ در یک تحقیق این رابطه مثبت نشان داده شده است. در خصوص استفاده از رسانه‌ها به خصوص رسانه‌های داخلی نیز اکثر تحقیقات وجود رابطه‌ی مثبت و مستقیم را نشان می‌دهند؛ حال آن‌که این رابطه در خصوص استفاده از ماهواره منفی و معکوس است؛ به جز یک مورد که میزان استفاده از ماهواره با هویت ملی افراد رابطه‌ی مثبت و مستقیم داشت. مشخص نیست این تفاوت در نتایج به دست آمده و موارد نقض به اعتبار تحقیقات و سوگیری‌ها بر می‌گردد یا به تفاوت جمعیت‌های آماری و یا تفاوت در گویه‌ها و طیف‌های هویت ملی. هر چه هست آنچه که جای آن در تحقیقاتی از این جنس خالی می‌نماید تحلیل است. صرف بررسی رابطه‌ی دو متغیر و نشان دادن مثبت و منفی بودن رابطه، بدون در نظر گرفتن دهها عامل و متغیر تأثیرگذار دیگر نمی‌تواند ما را در تحلیل چرایی و چگونگی یک رابطه یاری رساند. این موضوع که میزان استفاده از رسانه‌ها با هویت ملی افراد رابطه مثبت یا منفی دارد بدون اشاره به مکانیسم‌های آشکار

و پنهان شکل‌دهی و جهت‌دهی هویت و بررسی جزئیات و چگونگی این تأثیرگذاری نمی‌تواند ما را به تحلیل درستی برساند. به نظر می‌رسد این تقلیل‌گرایی در بسیاری از تحقیقات بررسی شده وجود دارد. در اکثر مقالات، هویت ملی تنها با چند عامل مورد تحلیل قرار می‌گیرد و سایر عوامل چندگانه تأثیرگذار فراموش شده‌اند. اکثر مقالات به بررسی رابطه‌ی خطی پدیده‌ها با هویت ملی پرداخته‌اند؛ حال آن‌که به وضوح می‌توان دریافت در بسیاری مواقع متغیرهای میانجی، تعدیل‌کننده و مداخله‌گر دیده نشده است. در پایان همان‌طور که اشاره شد مشکل تحلیل در اکثر تحقیقات مورد مطالعه به چشم می‌خورد. محققان در بخش‌های نهایی مقالات یعنی بحث و نتیجه‌گیری، عمدتاً به توضیح نتایج و یافته‌های تحقیق بسنده کرده‌اند. گویا با اثبات وجود یک رابطه، محقق کار خود را تمام شده می‌پندارد. این موضوع می‌تواند جدایی بخش‌های مختلف مقالات از هم را نشان دهد. ارتباطی که بین مبانی نظری تحقیق از یک‌سو و یافته‌های تحقیق از سوی دیگر باید در بخش‌های نهایی به هم برسند و تحلیل و نتیجه‌گیری را شکل دهند تقریباً در اکثر موارد شکل نمی‌گیرد.

در این پژوهش سعی شد مقالات منتشر شده در موضوع هویت ملی با رویکردی انتقادی مورد بررسی قرار گیرد و شمایی از مطالعات صورت گرفته در موضوع هویت ملی با رویکرد کمی و تکنیک پیمایش نشان داده شود. امید است بررسی صورت گرفته به محققان و پژوهشگران یاری‌رساند تا بتوانند به تحلیل جامع‌تری از موضوع هویت ملی در ایران دست یابند. هم‌چنین امید است جهت انجام پژوهش‌های آتی در موضوع هویت ملی راه‌گشا باشد.

#### منابع

- آزادارمکی، تقی؛ وکیلی، عارف (۱۳۹۲): «مطالعه جامعه‌شناختی تعریف مفهوم هویت ملی میان اندیشمندان ایرانی»، *مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، دوره‌ی ۲، ش ۱، صص ۳۵-۹.
- احمدلو، حبیب؛ افروغ، عماد (۱۳۸۱): «رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ش ۱۳، صص ۱۴۴-۱۰۹.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳): *ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*، ترجمه‌ی منصور انصاری، تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.
- ----- (۱۳۹۱): *ناسیونالیسم و مدرنیسم*، ترجمه‌ی کاظم فیروزمند، ج ۱، تهران: ثالث.
- اشرف، احمد (۱۳۹۵): *هویت ایرانی: از دوران باستان تا پایان پهلوی*، ترجمه‌ی حمید احمدی، تهران: نشر نی.
- بروجردی، مهرداد (۱۳۷۹): «فرهنگ و هویت ایرانی در فراسوی مرز»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ش ۵، صص ۳۳۰-۳۱۷.

- تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹): «روشنفکر ایرانی و معمای هویت ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ش ۲۵، صص ۱۷۶-۱۵۹.
- (۱۳۸۳): *هویت ایرانی؛ فرصت‌ها و چالش‌ها*، گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، گردآوری و تدوین: داوود میرمحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.
- توسلی، غلامعباس؛ زعیم، مهدی (۱۳۹۰): «هویت قومی و معمای هویت ملی»، *مطالعات توسعه اجتماعی*، دوره‌ی ۳، ش ۲، صص ۹۶-۷۵.
- جعفرزاده‌پور، فروزنده؛ حیدری، حسین (۱۳۹۳): «فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران»، *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ش ۱۱، صص ۹۶-۶۳.
- جعفری، احمد؛ یزدانی، مرجان؛ قبادی، مجید (۱۳۹۳): «بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی دانش‌آموزان متوسطه شهر کرج»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره‌ی ۱۵، ش ۲، صص ۱۶۸-۱۴۷.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۲): *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*، ج ۲، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۲): *مشکله هویت ایرانیان امروز، انقاي نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ*، تهران: نشر نی.
- شجاعی‌زند، حسین؛ شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۵): «بررسی روایی در پیمایش‌های سنجش دینداری در ایران»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ش ۶۳، صص ۱۹۶-۱۶۸.
- عبداللهی، محمد (۱۳۸۹): «هویت ملی در ایران: فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود»، *علوم اجتماعی*، ش ۵۰، صص ۳۵-۱.
- فرجی، مهدی؛ کاظمی، عباس (۱۳۸۸): «بررسی وضعیت دینداری در ایران» با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه‌ی گذشته»، *تحقیقات فرهنگی*، ش ۶، صص ۹۵-۷۹.
- فیدر، جان (۱۳۸۰): *جامعه‌اطلاعاتی*، ترجمه‌ی عباس گیلوری و علی رادباوه، ج ۱، تهران: کتابدار.
- قنبری برزیان، علی؛ جعفرزاده‌پور، فروزنده (۱۳۹۰): «قدرت هویت ملی در میان ایرانیان»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره‌ی ۱۲، ش ۴، صص ۲۹-۳.
- کریمی، جلیل؛ محمدپور، احمد؛ قادری، صلاح‌الدین (۱۳۹۱): «جامعه‌شناسی و مشکله‌ی هویت ایران: فراتحلیلی از مطالعات نظری و پژوهشی هویت»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ش ۴۹، صص ۵۷-۲۹.
- گل محمدی، احمد (۱۳۹۲): *جهانی‌شدن، فرهنگ و هویت*، ج ۶، تهران: نی.
- محدثی، حسن (۱۳۹۱): «امتناع اندازه‌گیری دینداری و امکان رتبه‌بندی نوع دینداری»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره‌ی ۷، ش ۱، صص ۱۶۵-۱۳۶.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۸۶): «جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی: بررسی موردی: پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی‌ارشد و دکتری رشته‌های علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه‌های دولتی شهر تهران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ش ۳۱، صص ۱۰۰-۸۱.
- نیازی، محسن (۱۳۹۰): «نقش ماهواره و برنامه‌های ماهواره‌ای در فرسایش هویت فردی، اجتماعی، ملی و دینی شهروندان شهر کاشان در سال ۱۳۸۹»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، دوره‌ی ۷، ش ۲۲، صص ۲۱۹-۱۹۰.
- Elman, Herbert (1997); *Nationalism, Patriotism and National Identity: Social-Psychological Dimensions*, Chicago: Nelson-Hall Publishers, PP 165-189.
- Lee, Yoonmi (2012); *Modern Education, Textbooks, and the Image of the Nation: Politics and Modernization and Nationalism in Korean Education*, Routledge.
- Littell, J.H & Corcoran, J & Pillai, V. (2008); *Systematic Reviews and Meta-Analysis*, United Kingdom, Oxford University Press.
- Smith, Anthony (1991); *National Identity*, University of Nevada Press.